

UDC 930.58 (—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES
XXVII

Rédacteur

NIKOLA TASIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Rédaction

MILUTIN GARAŠANIN, MILKA IVIĆ, ČEDOMIR POPOV,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique),

DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara), DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ,

VESELIN DJURETIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ

BELGRADE

1996

диција била веома јака, десило се да примери за ову - као и за неке друге гласовне појаве грчкога језика - буду забележени пре у старословенским споменицима, него у грчким текстовима византијске епохе. Зато ови и овакви примери имају двоструки значај: 1. представљају "драгоцен материјал за историју грчкога језика" и 2. за нас много важније - указује на то да су први словенски преводиоци у своје преводе уносили поједине грцизме не као позајмљенице из књижевног грчког језика, него у облику у коме су из народнога грчког ушли у језик оних Словена, чији је говор послужио као основа за први књижевни језик словенски".

Када говори о старословенској адаптацији имена грчке богиње Лето (ном. Λετώ, ген. Λετούς), у Супрасаљском зборнику, колега Јовићевић документовано образлаже зашто је овде преузет баш грчки генитив овога женскога

личног имена. "Преводаца је", сматра аутор, "адаптацијом излаз нашао у грчком генитиву, али не због лакше транскрипције, већ зато што се само тај грчки облик својим завршетком могао уклопити у словенску деклинацију. Преузимање грчкога генитива није, дакле, никаква транскрипција (ни транслитерација), него је то морфолошка адаптација грчкога женскога личног имена словенским именицама женскога рода -и-деклинације".

Књига чланака и расправа Јовићевића о грчким позајмљеницама у старословенском језику, о старословенским календарским именима с окрњеном основом, о персонифицираним називима, ономастичким деривацијама, грцизираним еквивалентима појединим (старо)словенским именима, представља научно превазилажење досадашњих резултата језичких проучавања у области славистичких и балканолошких ономастичких студија.

Миодраг Стојановић

Светлана Поповић, КРСТ У КРУГУ

Архитектура манастира у средњовековној Србији, Београд 1994, Републички завод за заштиту споменика културе, Просвета, (Библиотека Уметнички споменици), 536 стр., 7 слика у боји, 138 црно-белих, резиме на енглеском језику.

Кратак преглед стручне литературе објављиване током

последњих пола века открио би да су свеобухватна истраживања две

основне гране средњовековне ликовне уметности на нашем тлу неједнако заступљена. Док је историја сликарства добила већ две научне синтезе - аутора Светозара Радојчића (1966), и недавно преминулог Војислава Ј. Турчића (1975) - о архитектури истог периода, на једном месту, можемо сазнати само из прегледа Александра Дерока, "Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији". Реч је о делу које је годином издања 1953, а тиме и актуелношћу, али још више и невеликим обимом, одавно заслужило да добије настављача. Од недавно, у оквиру корпуса средњовековне српске архитектуре чији је аутор Милка Чанак-Медић, архитектонски споменици, цртежом и речју изузетно темељно представљени, постепено долазе на светлост дана, али то је дугорочан пројекат чији коначан изглед још увек није сагледив. Слична је ситуација и када је реч о монографијама једног или групе споменика; оне су сразмерно малобројне, а њихови писци су често историчари уметности који се током студија обучавају за стилску, али не и за архитектонску анализу.

У таквом стању домаће науке појавила се нова, обимна синтеза архитекте Светлане Поповић на тему која код нас још није била предмет систематских истраживања и стога особито занимљива за медијевалисте, поготово оне са нашег поднебља. Она се бави архитектуром средњовековних (од XII до XV столећа) монашких за-

једница у Србији, односно изгледом и наменом световних грађевина у манастиру и његовог утврђења. Иако треба имати у виду да су начини употребе појединих објеката некада вишеструки, тако да кула или трпезарија, на пример, имају и сакралну функцију, о храмовима је реч тек уколико је то неопходно за разјашњење неких питања. Ова књига је настала на данас вероватно једини могућ начин - као резултат великог пројекта Републичког завода за заштиту споменика културе, чиме је био омогућен марљив рад бројних сарадника на терену. Већ из изложених основних података може се претпоставити да је заснована титула "Издавачки подухват године", стечена на Сајму књига у Београду 1994. године.

Студија је веома амбициозно замишљена о чему може да посведочи и кратак увид у њен садржај. Започиње "Уводом" (17-23), у коме је, као што је уобичајено, протумачен метод рада и где су укратко коментарисане најзначајније публикације на ову тему у иностраној и домаћој историографији. Ту је скренута пажња и на чињеницу да је сразмерно мали број археолошки обрађених манастира (а ниједан систематски и потпуно) био је и остао објективан разлог због којег је сваки рад овакве врсте, последично, осуђен на недореченост. Потом следи сразмерно обиман историјски преглед: "Прилике у Србији од XII до XV века" (23-35). Наредно поглавље "Оснивање манастира и

њихово уређење" (35-66), издељено на више мањих целина, садржи веома значајна запажања о ктисторству, условима и околностима под којима се најпре владар или члан његове породице, а касније и властелин, одлучивао на подизање задужбине. На овом месту је Светлана Поповић указала и на битну разлику која српске манастире одваја од најпознатијих византијских владарских и властeosких ктиторија, начелно најпodesнијег упоредног материјала за домаће примере. Док су у Византији манастири равноправно подизани ван градова и у њима (почев од Престонице, препуне монаха, преко другог града царства - Солуна, па надаље), процес урбанизације средњовековне континенталне Србије текао је тако споро, да ми и немамо средњовековних градских манастира. Према до сада сасвим непотпуним сазнањима, у урбаним утврдама су постојале цркве, али не и организоване монашке заједнице. У превасходно руралној средини попут средњовековне српске државе услови који су морали бити задовољени да би се на неком месту подигао манастир били су малобројни - близина пута и реке били су најпречи.

Свакако најзанимљивији део другог поглавља насловљен је као "Порекло манастирског плана" (51-66), где је арх. Поповић пратила глoцрте широм византијског, а делимично и западноевропског света. Разлог систематског истраживању лежи у различитости манастирских основа насталих у

средњовековној Србији које су по мишљењу аутора кружног или елипсоидног облика, у односу на византијске (мање или више правилан полигон). Овде треба напоменути да је једино облик обзиђа неколицине манастира кружан, док је код већине различито неправилан. При томе доношење коначних закључака посебно отежава недовољно познавање њиховог оригиналног решења, о чему сведочи у великој мери претпостављен изглед неких манастирских основа на објављеним пртежима у књизи. Заједнички именитељ за све је неправилна форма, налик на неки органски облик, пре него на геометријску слику. Стога се само у крајњој консеквенци оне свode на круг или елипсу, али би се, исто тако, могле протумачити и као полигони заобљених углова. Ово запажање нам се чини важним, јер ако се прихвати да је кружан облик који се са приближно једнаком дозом уверљивости може описати и као вишеугаон, поставља се питање критеријума на основу којег би се определили за једну или другу форму. Отуд, недостатак поуздане представе о изгледу типичне манастирске основе релативизира сугерирани допринос Србије решењу плана византијског манастира. Чини се вероватнијом претпоставка да је на облик бедема ипак пресудно утицао терен на коме је манастир грађен, него да је постојала задата или жељена схема које су се држали они који су одређивали

ток обзиђа, што потврђује и разноликост манастирских основа. Горња тврдња се не односи на Студеницу, где је северни плато био знатно нижи него данас, а бедем је, ипак, скоро правилан круг. Отуда се не стиче утисак да је теза о Студеници као прототипу изгледа манастирског плана органски произашла из досада запажених њених особености. При том се мисли на оне које јој додељују позицију узора, а производе из њене основне улоге гробне цркве утемељитеља владајуће династије. Задужбина великог жупана Стефана Немање оправдано је у историји уметности тумачена као узор за оплату каменом или мермером, скинтуру, просторни и сликани програм, као и модел владарског сахрањивања. Студија пред нама отвара академски постављено питање да ли се исто односи и на облик њених бедема.

"Манастирско насеље" (67-95), посматрано је у својим "административним" границама: заједно са властелиштвима и придворицама (уколико их је било). Лако се уочава да је основни распоред манастирског језгра типизиран, а његова шира околина не подлеже строгим захтевима планирања и развија се према световним законима свог окружења. Запажено је непостојање источно-православног обичаја изградње костурница и крипти код Срба (са изузетком Хиландара и Жиче). Једна од константи средњовековног манастирског живота, сахрањивање различитих личности од владара, чла-

нова његове породице или властелина, преко игумана до обичних монаха унутар зидина, а некад и у непосредној околини, довело је још у ранохришћанском периоду до изградње посебних просторија (или грађевина) намењених погребном обреду и слављењу успомене на мртве. Овај обичај се из Византије рашширио по великом делу њене културне империје, по свему судећи, са изузетком средњовековне Србије. Према постојећим подацима, српски владар или архијереј ктитор сахрањиван је у наосу цркве, чланови породице у припрати, а игумани и монаси споља, и на гробљима ван манастирских зидина, али не и у криптама или, у ту сврху, наменски грађеним капелама.

Посебан тип манастира, различит од киновија, настањених подвижницима наклоњеним анаторетском животу захтевао је кратку самосталну обраду у поглављу "Пећински манастири и испоснице" (97-103).

"Врсте манастирских грађевина" (103-126) су, у складу са наменом, подељене: на 1. трпезарију; 2. кухињу; 3. оставе и радионице; 4. скрипторије и библиотеку; 5. болницу; 6. странопријемницу; 7. ћелије; 8. палате; 9. млинове, цистерне и друго. Изложена систематизација изабрана је на основу писаних извора и понекад сликарства, а архитектонска и археолошка истраживања могу, на жалост, само делимично да је потврде.

Изучавање материјалних остатака сваког појединачног манастира, њихова темељита анализа са предложеним идеалним реконструкцијама, заузели су, разумљиво, највећи део студије Светлане Поповић. У поглављу "Заштита манастира и манастирско утврђење" (127-240), посебно су детаљно изучавани они делови обзиђа који су могли имати одбрамбени карактер: улази и куле, које су од XII до XIV века имале и сакралну намену (капеле на спрату, звона под кровом). У Лазаревој Србији несигурности и страха од Османлија манастир је постао права утврда. Показало се да је монашка заједница, као и остали делови друштвеног система, морала да се прилагоди токовима историјских околности. Начин на који су се манастири штитили био је разнолик, па их је ауторка поделила на четири групе: прву би чинили ограђени манастири чији бедеми нису имали особине тврђаве, а монаси би се, у случају опасности, ослањали на утврђење у непосредној близини (Бурђеви Ступови, Градац, Милешева, Морача), другу групу представљали би ограђени манастири са одбрамбеним пијером (Св. Никола у Куршумлији, Бањска, Грачаница, Св. Никола у Дабру, Сопоћани у XIV веку), трећу би чинили ограђени манастири изнад којих је била сазиђана тврђава зидовима спојена са манастиром у подграђу (Св. Апостоли у Пећи, Св. Арханђели код Призрена, Ариље у XIV веку). Најзад, четврта група манастира - утврђења способних за

самосталну одбрану - јасно се издваја (Раваница и Манасија). Студеница није сврстана ни у једну од побројаних категорија.

Тема другог поглавља у којем се анализирају материјални остаци "Архитектура манастирских грађевина" (241-393) су све врсте објеката разновродних намена, сачуваних у мањој или већој мери, који су, као и до сада, упоређени са одговарајућим примерима из источнохришћанског света. Широко поље истраживања омогућило је да овај одељак пружи највише података о ономе што је припадало свакодневици. Тако је, након бављења врстама грађевина, уследило неколико занимљивих подналова: "Материјали и технике грађења" (323-363), "Архитектонско обликовање" (363-369), "Инфраструктура монашког насеља" (369-382) и "Мајстори градитељи" (382-384), који уобличавају слику оновременог живота, и то не само у манастиру. Наиме, изглед чесме, водовода, нужника, пећи, наслућен и реконструисан, свакако је био сличан изгледу истих објеката које су могли да користе и наши замишљени преци, становници градова. Веза између града и манастира садржана је у оном што би се могло назвати сродна инфраструктура, као што је речено у завршном поглављу насловљеном "Манастирска архитектура и средњовековно градитељство у Србији (385-393)". Међутим, посматрано као целина, са низом специфичности, почев од просторне органи-

зације до намене појединих зграда, манастирско насеље ипак представља посебно градитељство средњовековне епохе" (стр. 393).

Текст о архитектури једино је "читљив" паралелно са цртежима који га допуњују, међу којим посебну пажњу привлаче бројне идеалне реконструкције, о чијој заснованости ће наредни истраживачи дати свој суд. Занимљиво је запазити да је за неке објекте предложено и по више могућности оригиналног изгледа. Илустрације, поготово црно-беле, нису довољно јасне, као што је, изгледа, постало готово правило у издаваштву последњих година.

Проучавања су темељена на једнако исцрпним резултатима теренског као и кабинетског рада. Ипак, понегде скраћен текст, када је реч о општепознатим подацима, повећао би задовољство читаоца у

откривању изобиља оних нових. Додатну вредност представља богат избор стране литературе публиковане последњих година која је код нас знатно мање доступна. Ипак, главна теза читавог рада о кружном облику плана српског средњовековног манастира, не може се, по нашем мишљењу, сматрати доказаном. Нажалост, она је посебно истакнута у наслову књиге и отуд сувише упадљива, тако да је постала крст који је морала да понесе ова студија. Напокон, ширином одабране теме и исцрпношћу обраде, без обзира на измене тумачења досадашњих, или сазнања која ће тек да уследе, синтеза Светлане Поповић драгоцена је као суверени показатељ познавања световне манастирске архитектуре и веома добродошла као подстицај за даља истраживања.

Александра Давидов Темерински